

**СПЕЦИАЛИЗИРАН СТАТУТ И ДАНЪЧНИ ПРЕФЕРЕНЦИИ:
ФАКТОР ЗА ИКОНОМИЧЕСКИ РАСТЕЖ? ПО ПРИМЕРА
НА ГАБРОВО ПРЕЗ XVI И XVIII ВЕК**

**SPECIALIZED STATUS AND TAX PREFERENCES: A FACTOR
FOR ECONOMIC GROWTH? FOLLOWING THE EXAMPLE
OF GABROVO IN THE 16TH AND 18TH CENTURIES**

**Красимира МУТАФОВА
Krasimira MUTAFOVA**

DOI: 10.61836/HEHA7753

Received: 15.09.2023
Available online: 21.11.2023

***Abstract:** The categories of population with specialized status and obligations to the central Ottoman authority have been the focus of dozens of studies and the subject of lively discussions since the time of J. Hamer and are still one of the current topics of Bulgarian and Balkan Ottoman studies. Although various aspects of their „medieval past” and continuity in the Ottoman period have been clarified to one degree or another, one of the controversial and still „open” questions remains the presence of a direct relationship between the specialized status of this population, the tax reductions regulated in its favor and opportunities for economic prosperity. The current paper is focused on the category of population with *derbendci* status, and Gabrovo, one of the „most famous old *derbendci* settlements” in the Bulgarian lands, is at the center of this case study type of research. The impressive economic flourishing of Gabrovo in the epoch of the Bulgarian revival, gives reasons to trace and argue a direct connection between its *derbendci* status and its development as a prosperous economic and trade-craft center during the centuries of the Ottoman rule, without this connection being mandatory for all *derbendci* settlements.*

*An opportunity to trace the development of Gabrovo as a *derbendci* center, as well as its overall economic characteristics from the last quarter of the 15th to the first half of the 18th century, gives the voluminous and still only partially published compact information included in several *icmal*, *mufassal* (detailed, nominal) *defter*s from 1516–1517, 1541–1545, 1579, 1642–1646, 1750/1751, and *nüfus defter-i ciziye* from the end of the 17th century, selected for the purposes of the study.*

The comparative analysis of the statistical summary data from the newly discovered Ottoman archival material, together with the already published ones, reveals the

close relationship that existed between the derbendci status, the Ottoman fiscal and legal privileges that applied to the majority of Gabrovo's inhabitants, and sustainable demographic indicators and a flourishing economic development. An indisputable factor for economic growth is the settlement's strategic position in the system of passes of Stara Planina – one of the most important roads connecting southern and northern Bulgaria passes here. Like Etropole, Kotel, Troyan, etc., Gabrovo is a typical example of upward economic development and administrative change of an urban-type settlement with developed commercial and craft activities, which acquired the status of kasaba (city) by virtue of a Sultan's ferman. A change fixed in an undated petition (arzuhal) drawn up after 1857, a century after the latest document of 1751 commented on in the study.

Key words: Gabrovo, Ottoman period, Mufassal defteris, derbencis, Tapu tahrir defteris, Nüfus defter-i ciziye, kasaba

JEL: N33, N93

Категориите население със специализиран статут и задължения към централната власт са в центъра на десетки проучвания и обект на оживени дискусии още от времето на Й. Хамер и все още са една от актуалните теми на българската и балканската османистика¹. Резултатът понастоящем е значимо научно досие и публикуван обемен изворов материал, но и все още твърде свободни интерпретации в част от краеведските проучвания и популярната книжнина. В една или друга степен са изяснени различни аспекти от „средновековното им минало“ и континуитет в османския период, техният данъчен статут и социално-правен статус, мястото и влиянието им в социалната структура на българското и балканското общество и др. Без да навлизам в детайлите на водените десетилетия наред дебати², ще подчертая, че един от спорните и все още „отворени“ въпроси остава наличието на пряка връзка между специализирания статут на това население, регламентирания в негова полза данъчни облекчения/ преференции и възможностите за стопански просперитет.

Поради по-особеното положение на тези категории население някои автори, особено в края на XIX и началото на XX в., позоваващи се на сравнително оскъдни изворови данни, са склонни да ги квалифицират като привилегирована рая (Ihchiev, 1908, pp. 129–208 и др.). Обнародваните преводи на нови османски архивни източници и задълбочени изследвания на българските и балкански историци разкриват твърде различен статут на отделните категории с военизиран и военно-помощен характер и на тези, пряко ангажирани в производствената област през XIV, XV и

¹ Ще цитирам само няколко, хрестоматийни изследвания от посветената на тях обширна литература (Irechek, 1978, pp. 438–488; Mutafchieva, 1960, pp. 57–93; Grozdanova, Andreev, 1996, pp. 29–48). На рударството, джелепчийството и пр. са посветени редица монографични изследвания (Stojanovski, 1990 и др.). Вж. и тезите на М. Кил (Kiel, 2002, pp. 57–76, p. 92 и сл.).

² Обзорен преглед на основните проблеми и изследвания до 80-те години на XX в. вж у Е. Грозданова (Grozdanova, 1987, pp. 135–152).

XVI в. Това поставя под въпрос както „гръмките“ квалификации относно „привилегиите им“, така и тези, категорично изключващи възможностите им за просперитет. В. Мутафчиева например, на която дължим очертаването на общата схема на категориите зависимо население в Османската империя, вкл. и в българските земи през XV–XVI в., по отношение на категориите население със специални задължения (КНСЗ), поне първоначално, се придържа към доста крайни постановки. Данъчните им облекчения според нея изцяло съответстват на нелеките им задължения, и едва ли би следвало да бъдат квалифицирани като данъчни преференции³. Без да преповтарям тезите ѝ, те са добре известни на научната общност, ще отбележа само, че при типологизирането на категориите население отправен според нея е статутът на земята, на второ място са задълженията и спецификата на данъчното облагане⁴. С присъщата си самокритичност впоследствие В. Мутафчиева частично коригира част от тезите си (Mutafova, 2018, p. 123 и сл.).

Дори и в най-разгорещените дебати, принципно не се оспорва, че специализираната стопанска дейност дава възможности за забогатяване на част от КНСЗ. Типичен пример са джелепите – една от най-проспериращите имуществено прослойки в българското общество през османския период, вкл. до Освобождението (Tsvetkova, 1966, pp. 145–172; Grozdanova, Andreev, 1998 и цит. лит.; Kiel, 2002, pp. 59–65; Todorov, 2022 и др.). Настоящото изследване обаче е фокусирано върху една друга категория – дербенджиите, които трайно привличат интереса ми и на които са посветени немалко, включително и мои изследвания през последните години.

Защо точно дербенджиите провокират избора ми, а Габрово е в центъра на това проучване от типа *case study*?

На първо място – немалка част от селищата, чието население е пряко ангажирано в производствената дейност – рударство, джелепчийство и др., имат и дербенджийски статут. Типичен пример е Етрополе – рударско и дербенджийско селище (Mutafova, 2022, pp. 221–236). От този тип е и Котел (Казан/Казган бьнаръ), регистриран като *дербед* в *муфассал* дефтерите от 1524–1550 и 1555–1556 г. (Andreev, Kalitsin, Mutafova, 2009, pp. 78–79, 99–101, 112–116) и вписан в регистъра на доставчиците на дребен рогат добитък от каза Шумен от 1573 г. (Andreev, Kalitsin, Mutafova, 2009, p. 165) с общо 23 джелепи, задължени с 980 овце. Оттук и въпросът – кой точно е определящият фактор за стопански просперитет, тъй като не всички селища, включени в плътната мрежа от дербенди през XVI в., са икономически процъфтяващи.

На второ място – в по-голямата си част дербенджийските селища са обитавани изцяло или доминиращо от българи.

³ Типични са наблюденията ѝ относно войнушката бащина и конкретните измерения на дадените данъчни облекчения, които тя съотнася към статута на останалите категории от този тип (Mutafova, 1953, pp. 248–276 и др.)

⁴ Обстоен коментар на тезите ѝ виж у Мутафова (Mutafova, 2018, pp. 128–130).

На трето място ще посоча, че част от дербенджийските селища, разположени около планински проходи, попадат в групата на т.нар. подбалкански градчета. Стопанският разцвет и налагането на част от тях като културни, духовни и просветни центрове почти задължително се обвързва със статута на живеещите в тях КНСЗ (рударски, джелепчийски, дербенджийски). В популярната и не само книжина дори се налага тезата, че поради българския характер на населението именно те би следвало да се приемат за образец/ модел на българския град през Възраждането. Друг е въпросът, че тези селища, с малки изключения, придобиват градски статут през 60-те години на XIX в. В османските регистри от предходния период те са обозначени като *карие* (село) и едва през 50-те и най-вече през 60-те години на XIX в. част от тях фигурират като *касаба* (градче) в османската документация. Според данните на *теметтуат* дефтер от 1845 г. Трявна например е регистрирана като *карие*⁵. Подобен е и случаят с Троян, който придобива статут на град едва през 1868 г. (Mutafova, 2018, pp. 131–211). Почти от същото време – между 1857 и 1860 г., е най-ранното споменаване на Габрово като *касаба*.

Изборът точно на Габрово не е случаен. В епохата на Българското възраждане стопанският му разцвет е впечатляващ, а социално-икономическият профил на обитателите му и активността на Габровската община го превръщат в един от центровете на обществено-политическия живот по българските земи. От друга страна, в почти всички специализирани изследвания Габрово се сочи на първо място сред „най-прочутите стари дервентджийски средища от XV в. насетне“ като Капиново, Елена Котел и др. (Grozdanova, 2003, pp. 40–41). От значение е и фактът, че макар интересът към историята на Габрово да намира израз в немалко изследвания на следосвобожденската ни историография, те са посветени най-вече на стопанското и културното му развитие в епохата на Българското възраждане (Gabenski, 1903; Tsonchev, 1929; Tsonchev, 2020 и др.). Ранните столетия на османско владичество са твърде бегло и най-общо представени, а въпросите относно основаването на селището и „средновековното му минало“, спорни и до днес, са по-скоро периферно засегнати. Тази тенденция се запазва и в последните изследвания⁶. Приоритет в сравнително малкото публикации, базирани на османски документален материал, имат демографските въпроси, дербенджийският статут и само частично стопанското развитие на селището (Dimitrov, 1979, pp. 59–62; Kovachev, 1991, pp. 52–63; Yordanov, 2015, pp. 174–193; Kayarinar, Kayarinar,

⁵ Данните са ми предоставени от доц. д-р Гергана Георгиева, за което сърдечно ѝ благодаря.

⁶ Shulekova, Cholakova, Tsankov, 2010 и др.; публикуваните материали от поредицата научни форуми „Старопланинският регион – минало, настояще, перспективи. Развитие на културния туризъм“ в Известията на РИМ – Габрово (т. 3–7, 2015–2021). Вж. и наскоро излезлите книги на Ива Инджова относно Габровската община и интелигенцията през Възраждането (Indzhova, 2022 и др.).

2018, pp. 181–202; Mutafova, 2020, pp. 280–302)⁷.

Възможност да се проследи развитието на Габрово като дербенджийски център, както и цялостната му стопанска характеристика от последната четвърт на XV до първата половина на XVIII в. дава обемната, все още само частично публикувана компактна информация, съдържаща се в няколко *иджмал*, *муфассал* (подробни, поименни) дефтера от 1516–1517⁸, 1541–1545⁹, 1579¹⁰, 1642–1646¹¹, 1750/1751 г.¹², и *нюфус дефтер* за облагане с данъка *джизие* от края на XVII в.¹³, подбрани за целите на изследването.

Сравнителният анализ на тази обемна и нова в по-голямата си част информация позволява да се преосмислят все още спорните в историографията тези за появата на Габрово¹⁴ в контекста на възникването на старопланинските селища. Без да се спирам в детайли на тази дългогодишна дискусия, ще отбележа, че доскоро някои изследователи бяха склонни да поставят възникването на старопланинските селища през османския период, като част от изградената мрежа от дербенди (Kiel, M. 2005), без да отчитат наследството на балканското и конкретно на българското средновековие. Последните изследвания (Kayarinar, Kayarinar, 2018, p. 181, 182; Mutafova, 2017, p. 270 и сл.; Mutafova, 2022, p. 227; Yordanov, 2015, p. 174–193; Yordanov, 2014, pp. 61–75) не само внасят нова информация относно статута и топосите на формираната целева мрежа от дербенди, но категорично потвърждават средновековното им минало и континуитет, на които още през 90-

⁷ Излезлият преди дни сборник с подбрани османски документи за Габрово през XV–XIX в., който подготвихме с доц. Стефан Андреев, доц. Мария Калицин, гл. ас. д-р Невена Неделчева, несъмнено ще обогати наличната информация. *Selected Ottoman documents about Gabrovo in the 15th–19th centuries*, 2023.

⁸ *Муфассал* дефтер на тимари, зеамети и хасове във вилаета Нийболу (Никопол) (Kalitsin, Mutafova, 2012, pp. 134–138).

⁹ *Муфассал* дефтер на тимари, зеамети, хасове, мукатаи, чифлици и вакъфи по територията на казите и нахиите Нийболу, Зищови, Рахова, Чибре, Люфча, Излади и Търнови. BOA, TD 416, с. 499–506.

¹⁰ *Tanu taxhir defter* на Никополски санджак. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü – Ankara, TADB. TTD, N 58, л. 356а – 358а. Тук е мястото да благодаря на гл. ас. д-р Неделчева за издирването му.

¹¹ *Муфассал* дефтер за събиране/освобождение от данъците *авариз-и дивание и текялиф-и йорфие* (букв. „извънредни данъци и обичайни повинности“) от селищата на санджаците Нийболу, Силистре и Видин. BOA – TTD 775, с. 170–171.

¹² *Муфассал* регистър на мевкуфата за аваризите на различни области на Османската империя. BOA, KK. d. 2931. *Selected Ottoman documents about Gabrovo in the 15th–19th centuries*, 2023, №26.

¹³ *Нюфус дефтер-и джизие* от казите Търнови, Хезарград, Ала Клиса, Ески Джумая. Съставен след реформата от 1691 г. НБКМ, Ор. отд., ОАК 13/60, л. 33а – 34б.

¹⁴ Batakliiev, 1940, pp. 17–24. На преданията, свързани с основаването на Габрово, произхода на името, развитието на селището и махалите обръща внимание един от задълбочените изследователи на неговата културна и стопанска история Петър Цончев (Tsonchev, 2020, p. 231 и сл.).

те години на ХХ в. обръща внимание Р. Ковачев¹⁵.

Макар да е трудно да се степенуват факторите, повлияли върху стопанското развитие на Габрово, обобщените регистри данни и наличните изследвания дават възможност те да се конкретизират с относителна пълнота.

С определящо значение е стратегическата позиция на Габрово в системата на старопланинските проходи след османското завоевание. Тук минава един от най-важните пътища, които съединяват Южна и Северна България – най-кратката съобщителна връзка между Търново и южните части на българската територия. Тази позиция на селището е засвидетелствана още в най-ранния *иджмал* дефтер на Никополски санджак от 1479/1480 г.¹⁶: „Село Габрова, на пътя за Акча Къзанлък. Понеже охраняват прохода [жителите му] притежават султанска заповед¹⁷ да бъдат освободени¹⁸ [от някои данъци].“ Впечатляват високите за стандартите на епохата демографски показатели – 94 ханета, нарастнали чувствително само няколко години по-късно на 127 ханета, 41 неженени и 6 вдовици според описните данни от 1483/1485 г. (Kovachev, 1997, p. 117).

Таблица 1.

Етнодемографски и стопански промени в Габрово – края на XV – XVI век

Година	Данъкоплатци и фиксирани приходи в <i>иджмал</i> и <i>муфассал</i> дефтери								
	общо			Приход (в акчета)	Мюсюлмани		Немюсюлмани		
	ханета	мюдж.	биве		ханета	мюдж.	ханета	мюдж.	биве
1483/85	127	41	6	5 641	-	-	127	41	6
1516/17	194	127	-	6 410	-	-	194	127	-
1541–45	408	269	5	28 057	2	-	286+ 120 д	269	5
1579	328	155	-	18 000	-	-	208+ 120 д	155	-

Хане – пълночленно домакинство; *мюджерред* – неженени данъкоплатци; *биве* – вдовишко домакинство; д – дербенджии

Кривата в демографското развитие на Габрово е възходяща и през следващото столетие (вж. табл. 1.), което подсказва добро стопанско развитие и стабилитет. В началото на XVI в. увеличението на населението е почти двойно – 194 ханета и 127

¹⁵ Според Р. Ковачев българското християнско население от Габрово вероятно охранява прохода, който е най-кратката съобщителна връзка между столицата Търново и южните части на българската територия (Kovachev, 1991, p. 52).

¹⁶ Първоначално е датиран в средата на XV в. (Todorov, Nedkov, 1966, pp. 161–297). Стр. Димитров аргументирано предатира съставянето му през 1479/1480 г. (Dimitrov, 1968, pp. 241–244).

¹⁷ В оригинала *хюкм хумаюнларь*. Ор. отд. на НБКМ, ОАК 45/29, л. 246.

¹⁸ В оригинала *му'аф [ве] мюселлем оларар* – букв. ‘опростени и освободени [от извънредни данъци].

неженени, а две десетилетия по-късно е регистриран най-големият до края на XVII в. демографски ръст. В *муфассал* дефтера от 1541–1545 г. към Габрово са записани 286 ханета и 269 неженени недербенджии, 120 ханета дербенджии и 5 вдовици, както и инцидентно появили се 2 мюсюлмани, единият от които е бивш християнин – общо **около 2060 жители**. Този демографският „скок“ повдига въпроси, за които все още нямам задоволителен отговор. Тук ще се ограничи да отбележа, че той не е обвързан с динамика на миграционни процеси и механичен прираст на население, тъй като само 5 от данькоплатците на Габрово са записани като пришълци, 1 като син на пришълец и 7 като хайманета (лица без постоянно местожителство). Друг фактор би могла да бъде промяната в селищната структура на Габрово – от село от „събран“ (XV в.) в поселение от „разпръснат“ тип. През XIV–XV в според Р. Ковачев населението на Габрово е интегрирано около един естествен център, а впоследствие в непосредствена близост до него „се прикрепят отделни махали..., следвайки течението на Янтра“ (Kovachev, 1991, pp. 52–53). В наличните османски регистри, включително до първата половина на XVIII в., липсват обаче фиксирани махали към Габрово – приета практика в османската регистрация. Единствено в някои единични документи от 1761 г.¹⁹ и 1768 г.²⁰ са споменати *Таи махале* и *Бонче махале*. Най-плътна информация относно селищната структура се съдържа в един късен спрямо коментирания регистрирван данни документ – молба (*арзухал*) от населението на Габрово и казата по повод посрещането на султан Абдул Меджид (1839 – 1861), съставена след 1857 г.²¹. Така че само може да се предполага дали и доколко обобщените регистрирвани данни от 1541–1545 г. се отнасят само за Габрово или и за околните, интегрирани към него махали (колиби).

Немаловажен е фактът, че кривата на демографските промени сочи относителен спад през 1579 г. (вж. табл. 1). Тази тенденция се запазва през следващите десетилетия на XVI и първата половина на XVII в. Чувствително увеличение на населението е зафиксирано в джизие дефтера, съставен наскоро след реформата от 1691 г., с общо регистрираните 466 платци на поголовен данък, а в описните данни от 1750/1751 г. – „раята зимми“ сумарно е 700 души, от които 320 души рая дербенджии и 30 души, отбелязани като нетрудоспособни (7), сираци (12), слепи (2), вдовци (9).

Една особеност, свързана с протичащите в Габрово демографски, а и стопански процеси, е споменатата вече липса на индикации за миграции и механичен при-

¹⁹ *Tanu senedi* за закупуване на къща и дворно място в Габрово. НБКМ, Ор. отд., ф. 180, арх. ед. 2. *Selected Ottoman Documents about Gabrovo in the 15th–19th Centuries*, 2023, док. № 27.

²⁰ *Tanu senedi* за градина. НБКМ, Ор. отд., ф. 180, арх. ед. 3. *Selected Ottoman Documents about Gabrovo in the 15th–19th Centuries*, 2023, док. № 28.

²¹ ВОА, MVL. 953, 38, 1. Ориентир за датирането е най-късната дата от печатите на подателите на молбата. *Selected Ottoman Documents about Gabrovo in the 15th–19th Centuries*, 2023, док. №35. В печатите на подателите фигурират различни махали, част от които са квартали на града днес (Истара, Средна/Орта, Тракийска, Хендек, Лаката), а други са села (Гарван, Гьол, дн. с. Езерото, Генчовци и др.).

раст на населението в коментираните османски регистри – само 14 данъкоплатци са отбелязани като пришълци и синове на пришълци, а като хайманета – 17. Макар и с известна доза условност, може да се предположи, че населението на Габрово е местно, установено тук до османското завоевание, респ. увеличаването/ намаляването му се дължи на т.нар. естествени параметри на движение на населението. При това то е регистрирано като дербенджийско още през XV в., което дава рядката възможност да се изследват промените в този статут в продължение на няколко века.

Анализираните регистрови данни са поредното потвърждение, че в края на XV и нач. на XVI в. статутът на дербенджиите все още не е точно регламентиран, макар системата на дербендите да се налага като важна част от инфраструктурата на Османската империя. В *муфасал* дефтера от 1516/1517 г. например не са фиксирани конкретен брой дербенджии – практика, която се налага през 40-те години на XVI в., когато се уточняват и конкретизират организацията, функциите и данъчните им облекчения в замяна на службата им. Едно от основните задължения е да патрулират на смени от по 30 души по пътищата и със звук на тъпан да съобщават на преминаващите за безопасността на прохода²². Сравнителният анализ на обобщените регистрови данни сочи, че данъчните преференции са по-значителни в началото на века, тъй като дербенджийският статут се отнася за всички регистрирани данъкоплатци. Задълженията им, *съгласно обичая за прохода*, се свеждат единствено до заплащане на *испенч* (поземлено-личен данък) в размер на **10 акчета** и предаване на **1 киле пшеница и 1 киле ечемик**, изисквани от женените данъкоплатци.

Доста по-разширен вариант на задълженията и известно минимизиране на данъчните преференции, с които са облагодетелствани единствено ангажираните в охраната на проходите, разкриват пояснителните текстове в коментираните тук *муфасал* дефтери от 40-те и 70-те години на XVI в.: „...„ [Жителите му] охраняват дербенда, който се намира по протежение на пътя от Акча Казанлък към Нийболу и Търнови. Поради тази причина те следва да бъдат освободени от събирането на авариз-и диваниййе и текалиййе-и йорфиййе.“ ... „Според султанската заповед и обичая за проходите те го охраняват на четири места. Всеки караул [се състои] от 30 ханета, което прави общо 120 дербенджийски ханета. Те дават **по 12 акчета испенч**, от всяко хане **по едно киле пшеница и по едно киле ечемик**. От останалите данъци **плащат ниябет, бадж-и шира, данък върху дребния рогат добитък и джизие** (болд. К.М.). Освен тях нищо друго не дават. Останалите [неверници], извън тези 120 дербенджийски ханета, следва да плащат напълно своите аваризи, испенч и другите данъци.“²³. Тези регламентации са определящи за статута на дербенджиите, както показват съставените законници и трактати от XVI

²² Подробен коментар на правното регламентиране на статута на дербенджиите в наличните източници – кануни, кануннамета от времето на султан Сюлейман I (1520–1566) и различни трактати, вж. у К. Мутафова (Mutafova, 2022, pp. 225–236).

²³ BOA, TD 416, с. 499.

и XVII в. (Mutafova, 2022, pp. 226–227): размерът на испенчето е **12, а не 10 акчета**, вземат им се някои традиционни данъци и десетъци, които варират за различните региони²⁴, но са освободени от извънредни данъци и повинности.

Така очертаваният статут на Габрово запазва основните си характеристики през XVI и първата половина на XVII в. В описните данни от 1579 г. за първи път са персонализирани всички дербенджии, а част от извънредните данъци, от които са освободени, са конкретизирани (*нюзул, кюрекчи*). Промяната в стратегическите позиции на охранявания проход през втората половина на XVII в. е последвана от значително увеличение на натовареното с дербенджийска служба население, както сочи пояснителният текст към регистъра от 1750–1751 г.: „*Споменатото село се намира в криещо рискове, опасно и каменисто място. В местностите Богаз къопрюсю, Саръ яр и Яша елван е необходимо да има засилена охрана, поради което при по-ранната регистрация са били записани 320 дербенджии и 58 души ханекеи*²⁵. ... *при новата регистрация... бяха записани 700 души рая, от които, както и по-рано – 320 души са дербенджии, 30 души нетрудоспособни, а на всеки 7 души от останалите се пада по един данъчен дял...*“.

Любопитен шрих към специализирания статут на габровските жители са инцидентно регистрираните *мартоло*с в *муфасал* дефтера от 1541–1545 г. и 11 войнуци в описните данни от 1642–1646 г. Все още нямам категоричен отговор относно причините за еднократната им поява, тъй като във войнушките регистри от 1523²⁶ и 1529 г.²⁷ не са фиксирани войнуци в Габрово, а само в околните села.

Макар Габрово да има единствено дербенджийски статут съпоставителният анализ на обобщените регистрови данни разкрива доста усложнен социално-икономически профил на обитателите му. Водещо място в общността, поне през XVI и XVII в., заема енорийското духовенство – регистровите данни открояват различни свещенически фамилии, макар и невинаги записвани на първо място. На второ място са дербенджиите, а маргиналиите към имената на данъкоплатци открояват ангажираните в скотовъдния сектор, занаятите и търговията: **овчари, говедари, домузджии** (свинари), **хергеледжии** (коняри), **мандраджии, кованджии** (пчелари), **дейирменджии** (воденичари), **халаджии** (даракчии), **казанджии, грънчари, абаджии, терзии (шивачи), кираджии** и дори **мейханеджии** (механджии, кръчмари) в края на XVII в. Симптоматични за стопанското развитие и просперитет на жителите са и ранните прояви на хаджийство, сведенията за които са по-скоро косвени, базирани на регистрираното в описните данни от XVII в. рядко срещащо се име *Йордан*, широко разпространено едва през Възраждането под влияние на

²⁴ Според Кр. Йорданов така и не се стига до категорична унифицираност в данъчния статут на дербенджиите (Yordanov, 2014, pp. 61–75; Yordanov, 2015, pp. 174–193).

²⁵ Подлежащо на облагане с извънредни данъци като *авариз* и *нузул* население, определяни според броя на данъчните дялове.

²⁶ Непубликуван войнушки опис. BOA, MAD.d 81, л. 756 и сл., л. 1316 и сл.

²⁷ BOA, TD. 151.

поклонническите пътувания (Mutafova, 2022, p. 230).

Обемната и компактна информация, съдържаща се в анализирания регистров материал, е добра основа за проучване на **стопанската характеристика** на Габрово в ранните столетия на османско владичество, останала извън полезрението на местните краеведи. Поради дербенджийския статут и преференциално данъчно облагане на част от жителите му обаче не всички от отглежданите селскостопански култури и ресори на скотовъдството са отразени в данъчните рубрики или поне не в пълнота. Все пак дори един най-общ преглед на данъчните задължения откроява водещото място на зърнените култури в общата производствената листа – предимно пшеница и ечемик, по-малко ръж, овес и просо. Индикативни за развитието на лозарството и производството/ продажбата на вино са описните данни от 1541–1545 г. и 1579 г., които категорично опровергават изводите на П. Цончев относно липсата на условия за развитието му като поминък в Габрово и Габровско (Tsonchev, 1929, pp. 31–32). От влакнодайните растения, поне според описните данни, се отглежда най-вече лен. Регистрираните десетъци от пчелни кошери, както и тези, свързани с отглеждането на свини, не дават реална представа за обема на тези традиционни поминъци. Допълнителни сведения за развитието им предоставят прозвищата към имената на данъкоплатците. С оглед континуитета и традициите в скотовъдството заслужава внимание и честотата на употреба на българските названия за някои от тях – *овчар*, *говедар*, *пчелар*, *свинар* и др., заедно с по-често срещаните *чобан*, *говедар*, *кованджъ*, *домузджи*. Практикуваните занаяти и специфични поминъци, зафиксирани в тези обозначения, – *абаджъ*, *бояджъ*, *грънчар*, *казанджъ*, *кираджъ*, *дюлгер*, *мандръджъ*, *терзи* (шивач), *халладж* (даракчия), *дейирменджи* (воденичар), *мейханеджи* (механджия) и др. – дори допълват „номенклатурата“, позната от изследването на П. Цончев (Tsonchev, 1929). Макар този тип данни да не са подходящи за статистическа обработка и извеждане в табличен вид, честотността им според мен е показателна за разпространението и по-широкото практикуване на даден занаят или специфичен поминък. По повод добре известните легенди за Рачо ковача, ще отбележа, че в нито един от коментирания османски регистри, поне до 1751 г., не се откриват каквито и да било индикации за емблематичния за Габрово „ковашки занаят“.

За стопанския просперитет на жителите на Габрово свидетелстват и някои ранни прояви на местно самоуправление в анализираният тук османски регистри. Фиксираните към имената на данъкоплатците пояснения за **сегбани** (стражари), **бекчи** (пазач, наблюдател, караул), **ихтиярлар** (почтени старци/ старейшини)²⁸, **коджабашии**, **къойбашии**, **махалебашии** (упълномощени посредници за контакти с османската централна и провинциална власт) и др. допълват информацията относно генезиса на габровската община.

²⁸ В изследванията се изтъква, че „почтените старци и чорбаджиите“ са лицата, които олицетворяват местната власт и които са признати за местни лидери. Вж. напр. Г. Георгиева (Georgieva, 2018, p. 220).

Косвено свидетелство за финансовите възможности и имуществен просперитет на жителите на Габрово са поклонническите им пътувания, отделянето на средства за поддържането и ремонта на християнските храмове и пр. Най-вероятно още през XVI в., както се твърди в следосвобожденските изследвания, габровски поклонници посещават за първи път Зографския манастир. В подкрепа неизменно се сочи третият Зографски поменник, обнародван от Йордан Иванов (Ivanov, 1979, pp. 489–524), в който са споменати 10 поклонници от Габрово²⁹. С изключение на хюджета от 1704 г. относно ремонта на храма „Св. Петка“ (Tsonchev, 2020, pp. 236–237; Shulekova, Cholakova, Tsankov, 2010, pp. 6–8), не са запазени обаче други османски документи за поддържането на габровските храмове, нито един от които не фигурира в наличните османски регистри.

Всичко казано разкрива съществуващата тясна връзка между дербенджийския статут, османските фискални и правни привилегии, отнасящи се за по-голямата част от габровските жители и устойчивите демографски показатели и стопанско развитие, както и активния духовен живот в Габрово. Това логично предопределя и най-значимата за развитието му административна промяна – **придобиването на статут на град (касаба)**³⁰. Тя е типичен пример за селище от градски тип с развито занаятчийство и търговска дейност, което придобива статут на град по силата на изричен султански ферман. От 1 май 1860 г. Габрово заема ново място в йерархията на османската урбанистична и административна система – става център на „каза, околийски град с каймакамин и постоянен кадия (Gabenski, 1903, p. 27; Tsonchev, 2020, p. 564).

REFERENCES:

Andreev, St., M. Kalitsin, K. Mutafova, 2009. *Sources about the History of the City of Omurtag*. Volume 1. *Ottoman Documents 15th–18th Centuries*. Veliko Tarnovo: Faber. [Андреев, Ст., М. Калицин, К. Мутаfoва, 2009. *Извори за историята на град Омуртаг*. Т. 1. *Османски документи XV–XVIII век*. Велико Търново: Фабер].

Batakliiev, Iv. 1940. Characteristic Historical-Geographic Features of Our Stara Planina Towns. In: *Collection in memory of Prof. P. Nikov*. Sofia: Pechatnitsa Kultura, pp. 17–24. [Батаклиев, Ив. 1940. Характерни историко-географски черти на нашите старопланински градове. В: *Сборник в памет на проф. П. Ников*. София: Печатница Култура, с. 17–24].

Gabenski, Hr. and P. 1903. *The History of the City of Gabrovo and the Gabrovo Uprisings*. Gabrovo: Druzhestvena pechatnitsa „Zarya“. [Гъбенски, Хр. и П. 1903. *Историята на града Габрово и габровските възстания*. Габрово: Дружествена печатница „Заря“].

²⁹ Поменикът е неведнъж коментиран в изследванията на П. Цончев (Tsonchev, 1929, pp. 8–19; Tsonchev, 2020, p. 239, pp. 345–346). Описните данни от 1516–1517 г. не разкриват съответствие между имената на регистрираните в тях свещеници и тези на записаните в Зографския поменик (*Стано йерей, Стано йерей и Стойка йерей*).

³⁰ Най-ранното споменаване като *касаба* е в арзухала по повод посрещането на османския султан в Габрово, съставен между 1857–1860 г.

Georgieva, G. 2018. The Different Roles of Tryavna Chorbadzhis and Their Importance for the Local Economy. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*, vol. 3, pp. 218–231. [Георгиева, Г. 2018. Различните роли на тревненските чорбаджии и значението им за местната икономика. *Известия на Центъра за стопански изследвания*, т. 3, с. 218–231].

Grozdanova, E. 1987. The Problem of the So-called Privileged Raya in Historical Literature. In: *Historiographical studies „Bulgaria 15–19th century”*. vol. 1. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 135–152. [Грозданова, Е. 1987. Проблемът за т. нар. привилегирована рая в историческата книжнина. В: *Историографски изследвания „България XV–XIX в.”*. т. 1. София: Издателство на БАН, с. 135–152].

Grozdanova, E., St. Andreev. 1996. Categories of Population with Special Obligations and Status – Legal Norm of the 16th Century and Real Practice. In: *The Bulgarian Sixteenth century: a Collection of Reports on Bulgarian General and Cultural History in the 16th Century*. Sofia: NB „St. St. Cyril and Methodius”, pp. 29–48. [Грозданова, Е., Ст. Андреев. 1996. Категории население със специални задължения и статут – правна норма от XVI век и реална практика. В: *Българският шестнадесети век: сборник с доклади за българската обща и културна история през XVI век*. София: НБ „Св. св. Кирил и Методий“, с. 29–48].

Grozdanova, E., St. Andreev. 1998. *The Dzhelepkeshtans in Bulgaria and their Neighboring Lands in the 16th–18th centuries*. According to Documents from our and Foreign Archives. Sofia: NB „St. St. Cyril and Methodius”. [Грозданова, Е., Ст. Андреев. 1998. *Джелепкешаните в българските и съседните им земи през XVI–XVIII век*. По документи от наши и чужди архиви. София: НБ „Св. св. Кирил и Методий“].

Dimitrov, Str. 1968. About the Dating of Some Ottoman Registers from the Fifteenth Century. *Proceedings of the Bulgarian Historical Society*, vol. 26, pp. 241–244. [Димитров, Стр. 1968. За датировката на някои османски регистри от XV в. *Известия на Българското историческо дружество*, т. 26, с. 241–244].

Dimitrov, Str. 1979. The Movement Against the Poll-Tax in 1730–1731. *Vekove*, vol. 2, pp. 59–62. [Димитров, Стр. 1979. Движението против поголовния данък през 1730–1731 г. *Векове*, кн. 2, с. 59–62].

Indzhova, I. 2022. *Gabrovo Municipality during the Revival*. Gabrovo: Eks-pres. [Инджова, И. 2022. *Габровската община през Възраждането*. Габрово: Екс-прес].

Ihchiev, D. 1908. Rights, Privileges and Duties of Certain Classes of Raya-Christians, especially Bulgarians, during the Time of Turkish Slavery (Materials for our history under Turkish slavery). *Proceedings of the Historical Society*, 2, pp. 129–208. [Ихчиев, Д. 1908. Права, привилегии и задължения на някои класове рая-християни, особено българи, през времето на турското робство (Материали за историята ни под турско робство). *Известия на Историческото дружество*, 2, с. 129–208].

- Irechek, K. 1978. *History of the Bulgarians*. With additions and corrections by the author himself. In order. of P. Petrov. Sofia: Nauka i izkustvo [Иречек, К. 1978. *История на българите*. С добавки и поправки от самия автор. Под ред. на П. Петров. София: Наука и изкуство].
- Ivanov, Y. 1979. *Bulgarian Antiquities in Macedonia*. Phototype edition of 1931. Ed. of V. Angelov, D. Angelov. Sofia: Nauka i izkustvo. [Иванов, Й. 1979. *Български старини из Македония*. Фототипно издание от 1931 г. Под ред. на Б. Ангелов, Д. Ангелов. София: Наука и изкуство].
- Kalitsin, M., K. Mutafova. 2012. *Selected Ottoman Documents about Tarnovo and the Kaza of Tarnovo*. Second revised edition, Veliko Tarnovo: UI „St. St. Cyril and Methodius”. [Калицин, М., К. Мутафова. 2012. *Подбрани османски документи за Търново и Търновска каза*. Второ преработено и допълнено издание, В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“].
- Kayapinar, A., L. Kayapinar. 2018. The Derbendzhi Villages in Kaza/Nahiye of Tarnovo between 1515 and 1613–1614. Observations on Their Social and Economic Development. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*, vol. 3, pp. 181–203. [Каяпънар, А., Л. Каяпънар. 2018. Дервенджийските села в Търновска каза/нахия през периода от 1515 до 1613–1614 г. Наблюдения върху тяхното социално и икономическо развитие. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. т. 3, с. 181–203].
- Kiel, M. 2005. Urban Development in Bulgaria in the Ottoman Period: the Place of Turkish Architecture in the Process. In: *People and settlements in Bulgaria during the Ottoman period*. Collected writings. Sofia: AMICITIA, pp. 17–97. [Кийл, М. 2005. Развитие на градовете в България през османския период: мястото на турската архитектура в процеса. В: *Хора и селища в България през османския период*. Събрани съчинения. София: AMICITIA, с. 17–97].
- Kiel, M. 2002. *Art and Society in Bulgaria during the Turkish Period*. Sofia: Lyubomadrie – Hronika. [Кил, М. 2002. *Изкуство и общество в България през турския период*. София: Любомъдрие – Хроника].
- Kovachev, R. 1997. *Inventory of the Nikopol Sandzhak from the 1480s*. Ed. by Corr. Member. Prof. Str. Dimitrov. Sofia: NB „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. [Ковачев, Р. 1997. *Опис на Никополския санджак от 80-те години на XV в.* Под ред. на чл.кор. проф. Стр. Димитров. София: НБ „Св. св. Кирил и Методий“].
- Kovachev, R. 1991. The Population of Gabrovo from the Middle of the 15th to the End of the 17th Century. *Istoricheski pregled – Historical Review*, vol. 9, pp. 52–63. [Ковачев, Р. 1991. Населението на Габрово от средата на XV до края на XVII в. *Исторически преглед*, кн. 9, с. 52–63].
- Mutafova, K. 2018. Vera Mutaфchieva – a Phenomenon in Bulgarian Science. *Epochs*, vol. 1, 26, pp. 123–142. [Мутафова, К. 2018. Вера Мутафчиева – явление в българската наука. *Епохи*, т. 26, бр. 1, с. 123–142].

Mutafova, K. 2017. Economic Characteristics of the Trojan Region during the 16th–17th Centuries: Traditional Livelihoods and Outside Influences (According to Ottoman Documents from That Period). *Proceedings of the Centre for Economic History Research*, vol. 2, pp. 264–287. [Мутаfoва, К. 2017. Стопанска характеристика на Троянския регион през XVI – XVII век: традиционни поминъци и външни влияния (по данни на османски документи от периода). *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*, т. 2, с. 264–287].

Mutafova, K. 2020. Economic Characteristics and Development of Market Relations in Sevlievo (Selvi/ Servi) and the Kaza of Hotalich in the 16th–17th Centuries (According to Data from Ottoman Registers of the Period). [Мутаfoва, Кр. 2020. Стопанска характеристика и развитие на пазарните отношения в Севлиево (Серви/ Селви) и в каза Хоталич през XVI–XVII в. (по данни на османски регистри от периода). *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*, т. 5, с. 280–302].

Mutafova, K. 2022. Etropole – the Challenges Ahead of a *Derbendci*, Mining and literature Center in the 16th and 17th Centuries (According to Unpublished Ottoman Documents). *Proceedings of the Centre for Economic History Research*, vol. 7, pp. 221–236. [Мутаfoва, К. 2022. Етрополе – предизвикателствата пред един дербенджийски, рударски и книжовен център през XVI и XVII век (по непубликувани османски документи). *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*, т. 7, с. 221–236].

Mutafchieva, V. 1953. To the Question of the Situation of the Military Population. *Proceedings of the Vasil Kolarov State Library for 1952*, pp. 248–276. [Мутаfчиева, В. 1953. Към въпроса за положението на войнушкото население. *Известия на Държавната библиотека „Васил Коларов“ за 1952 г.*, с. 248–276].

Mutafchieva, V. 1960. Categories of Feudal Dependent Population in Our Lands under Turkish Rule in the 15th–16th Centuries. *Proceedings of the Institute of History*, vol. 9, pp. 57–93. [Мутаfчиева, В. 1960. Категории феодално зависимо население в нашите земи под турска власт през XV–XVI в. *Известия на Института по история*, т. 9, с. 57–93.] *Selected Ottoman documents about Gabrovo in the 15th–19th centuries*. 2023. Gabrovo: Express. [Подбрани османски документи за Габрово през XV–XIX век. 2023. Габрово: Екс-прес].

Shulekova, Yu., K. Cholakova, Hr. Tsankov. 2010. Church „Assumption of the Virgin” in Gabrovo. Second edition, Gabrovo: Colonel. [Шулекова, Ю, К. Чолакова, Хр. Цанков. 2010. Храм „Успение Богородично“ в Габрово. Второ издание, Габрово: Колонел].

Stojanovski, Al. 1990. *Raya with Special Duties in Macedonia (Soldiers, Falconers, Rice Farmers and Solar Workers)*. Скопје. [Стојановски, Ал. 1990. *Раја со специјални задолженија во Македонија (војнуци, соколари, оризари и солари)*. Скопје].

Todorov, N. 2022. *The Shepherd Aristocracy. The Economy of Kotel and Dobrudzha in the 1830s–1840s*. Yambol: ИК „Тендрил“. [Тодоров, Н. 2022. *Овчарската аристокрация. Икономиката на Котел и Добруджа през 30-те – 40-те години на XIX век*. Ямбол: ИК „Тендрил“].

Todorov, N., B. Nedkov. (ed.) 1966. *Turkish Sources on Bulgarian History*. Vol. 2. (Series XV–XVI). Sofia: Izdatelstvo na BAN. [Тодоров, Н., Б. Недков. (съст.) 1966. *Турски извори за българската история*. Т. 2. (Серия XV–XVI). София: Издателство на БАН].

Tsonchev, P. 1929. *Through the Economic Past of Gabrovo: Monographic Studies*. Sofia: Pechatnitsa „Khudozhnik“. [Цончев, П. 1929. *Из стопанското минало на Габрово: монографични изследвания*. София: Печатница „Художник“].

Tsonchev, P. 2020. *Through the Social and Cultural Past of Gabrovo. Historical Contributions*. Third edition, Sofia: GUTA-N. [Цончев, П. 2020. *Из общественото и културно минало на Габрово. Исторически приноси*. Трето издание, София: ГУТА-Н].

Tsvetkova, B. 1966. Le service des celep et ravitaillement en bétail dans l’Empire Ottoman (XVe–XVIIIe s.). *Études Historiques*, vol. 3, pp. 145–172.

Yordanov, K. 2015. The Derbendzhi System in the Stara Planina and the Pre-Balkan Mountains in the 16th Century. *Proceedings of the Regional Historical Museum – Gabrovo*, vol. 2, (2014), pp. 174–193. [Йорданов, К. 2015. Дервентджийството в района на Стара планина и Предбалкана през XVI в. *Известия на Регионален исторически музей – Габрово*, т. 2 (2014), с. 174–193].

Yordanov, K. 2014. The Derbendzhi System in the Kaza of Tatar Pazardzhik in the 16th century. *Annual of the Regional Historical Museum – Pazardzhik*, vol. 5, pp. 61–75. [Йорданов, К. 2014. Дервентджийството в казата Тагар Пазарджик през XVI в. *Годишник на Регионален исторически музей – Пазарджик*, Т. 5, с. 61–75].

Correspondence address:

Krassimira Mutafova – Professor, D.Sc.

„St Cyril and St Methodius“ University of Veliko Tarnovo

Department of Ancient and Medieval History of the Faculty of History

2 T. Turnovski str., 5003 Veliko Tarnovo

Tel.: (+ 359) 886 95 99 36

E-mail: k.mutafova@ts.uni-vt.bg

Scopus Author ID: 57209621522

<https://orcid.org/0000-0003-3373-3721>

<https://publons.com/researcher/3643680/krasimira-mutafova>